

А. Г. Гольцов

ГЕОПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ

ПІДРУЧНИК

Затверджено

*Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2012

УДК 327(075.8)
ББК 66.4(0)я73
Г 63

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11-9968 від 28.10.2010 р.)*

Рецензенти:

Дахно І. І. – доктор економічних наук, професор;
Масляк П. О. – доктор географічних наук, професор;
Горбатенко І. А. – кандидат політичних наук, доцент.

Гольцов А. Г.

Г 63 Геополітика та політична географія. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 416 с.

ISBN 978-611-01-0340-4

У підручнику поєднано основні сучасні положення великою мірою споріднених міждисциплінарних дисциплін – геополітики та політичної географії. Обидві науки вивчають геопросторову політичну організацію людства.

Зміст підручника «Геополітика та політична географія» охоплює широке коло теоретичних і прикладних питань названих наук, зокрема: висвітлено сутнісні особливості обох наукових дисциплін; розглянуто виникнення і розвиток геополітичних і політико-географічних ідей у світовій науці; проаналізовано світову геополітичну систему з точки зору багатополлярної моделі; дано характеристику держави як геопросторової політичної системи; розглянуто основні засади геополітики держав на міжнародній арені; розкрито особливості політичної географії та геополітики України.

Призначено для студентів, що навчаються за напрямками підготовки «Міжнародні відносини», «Політологія», «Географія», а також для широкого кола читачів.

УДК 327(075.8)
ББК 66.4(0)я73

ISBN 978-611-01-0340-4

© Гольцов А. Г., 2012.
© Центр учбової літератури, 2012.

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ I. Теоретичні основи геополітики та політичної географії	11
1.1. Геополітика як наукова дисципліна	12
1.1.1. Поняття про геополітику	12
1.1.2. Об'єкт, предмет і основні методи геополітики	14
1.1.3. Структура геополітики, її міжпредметні зв'язки	17
1.1.4. Функції геополітики. Актуальні завдання геополітичної науки	22
1.2. Політична географія як наукова дисципліна	27
1.2.1. Поняття про політичну географію	27
1.2.2. Об'єкт, предмет і основні методи політичної географії	29
1.2.3. Співвідношення політичної географії й геополітики ..	35
1.2.4. Структура політичної географії, її зв'язки з іншими науками та актуальні завдання	37
Розділ II. Розвиток геополітичних та політико-географічних ідей	43
2.1. Виникнення і розвиток геополітичних і політико-географічних ідей з давнини до кінця XIX ст. ..	46
2.1.1. Геополітичні та політико-географічні ідеї в давнину і за часів Середньовіччя	46
2.1.2. Географічний детермінізм у Новий час	51
2.2. Класична геополітика та політична географія	59
2.3. Геополітика та політична географія в другій половині XX — на початку XXI ст.	75
2.3.1. Повоєнна геополітика і політична географія	75
2.3.1.1. Геополітика в період після Другої світової війни ..	75
2.3.1.2. Повоєнні політико-географічні дослідження	80
2.3.2. «Нова» політична географія. Нові напрями досліджень в геополітиці	86
2.3.2.1. «Нова» політична географія	86
2.3.2.2. Геополітика «нових правих» і континенталістів ..	94
2.3.2.3. Нові напрями геополітичних досліджень	96
2.3.2.4. Неомондіалізм. Неоатлантизм	102
2.3.2.5. Неоєвразійство	105
Розділ III. Геопросторова політична організація світу	111
3.1. Формування геопросторової політичної організації світу	112

3.2. Світова геополітична система	126
3.2.1. Світовий геополітичний простір	126
3.2.2. Багатополярна модель сучасного світу	133
3.2.3. Структура світового геополітичного простору	136
3.2.4. Залежні території	141
3.3. Світовий океан. Арктика. Антарктика	148
3.3.1. Політико-географічні дослідження Світового океану ..	148
3.3.2. Державні території у Світовому океані	151
3.3.3. Території з міжнародним режимом	158
3.3.4. Території зі змішаним правовим режимом	161
3.3.5. Міжнародні протоки та канали	166
3.3.6. Арктика	171
3.3.7. Антарктика	174
Розділ IV. Держава як геопросторова політична система	179
4.1. Державна територія та її кордони	180
4.1.1 Державна територія. Політико-географічне положення держави	180
4.1.2. Державні кордони, їх функції. Класифікації державних кордонів	181
4.1.3. Встановлення державних кордонів	195
4.1.4. Зміни державних територій	197
4.2. Держави в сучасному світі	202
4.2.1. Типи державних політичних систем	202
4.2.2. Форми державного правління в країнах світу	206
4.2.3. Політичні режими в країнах світу	212
4.2.4. Форми державного устрою	216
4.3. Адміністративна географія держав світу	223
4.3.1. Адміністративно-територіальний устрій держав світу	223
4.3.2. Автономії в державах світу	227
4.3.3. Столиця держави	230
4.3.4. Міське управління та самоврядування в державах світу	233

4.4. Основи електоральної географії	239
4.4.1. Електоральна географія. Основні завдання і методи ..	239
4.4.2. Фактори, що впливають на результати виборів	241
4.4.3. Політичні партії. Партійні системи в державах світу ..	245
4.4.4. Виборчі системи в державах світу	248
4.4.5. Джеррімандеринг	254
Розділ V. Геополітика держави на міжнародній арені	257
5.1. Основні засади геополітики держави	258
5.1.1. Закони геополітики	258
5.1.2. Геополітичні поля	260
5.1.3. Геополітичне положення держави, її геополітична могутність	261
5.1.4. Національні інтереси. Геополітичні аспекти національної безпеки	266
5.1.5. Геополітичні кодекси (коди) у зовнішній політиці держави	269
5.2. Геостратегія держави	272
5.2.1. Геостратегія	272
5.2.2. Типи геостратегії держав	278
5.2.3. Імперська геостратегія в сучасному світі	287
Розділ VI. Політична географія та геополітика України	297
6.1. Геополітичне та політико-географічне положення України, формування її державної території	298
6.1.1. Геополітичне і політико-географічне положення України	298
6.1.2. Формування державної території України	303
6.2. Держава Україна як територіальна політична система ..	312
6.2.1. Політичний устрій України	312
6.2.2. Адміністративно-територіальний поділ України	314
6.2.3. Партійна система України. Особливості електоральної географії; політико-географічне районування України	319

6.3. Геополітичні та політико-географічні концепції розвитку України	327
6.4. Геополітика України на міжнародній арені	336
6.4.1. Формування сучасної геополітики України	336
6.4.2. Геостратегічне партнерство із Заходом	341
6.4.3. Геополітичні аспекти сучасних взаємовідносин України та Російської Федерації	344
6.4.4. Геополітика України в Центральній та Східній Європі	347
Глосарій	355
Тести	389
Рекомендації щодо написання й оформлення рефератів ..	406
Основна література	408
Література, рекомендована для самостійної роботи	411

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку людства міжнародні відносини повинні ґрунтуватися на ідеалах добра, справедливості, рівноправ'я усіх держав і народів світу. Проте людство так і не позбавилося від фактичної нерівноправності, небезпеки воєнних конфліктів, демографічних, екологічних та інших глобальних проблем. Нинішній світ сповнений суперечностей і протиборства різноманітних геополітичних сил. Основними акторами на світовій геополітичній арені залишаються суверенні держави. Проте за умов стрімкого розвитку політичних, економічних, культурних інтеграційних процесів у глобальному геопросторі зростає роль міжнародних організацій. Крім того, як геополітичні сили можуть виступати політичні партії, національно-визвольні, етнічні, релігійні, громадські рухи, інші організації, діяльність яких виходить за межі окремих країн.

За умов глобалізації зростає ступінь взаємозалежності держав в політичному, економічному, соціальному, культурному та інших аспектах. Процеси взаємодії між державами в межах регіонів, між окремими державами і міждержавними угрупованнями, між самими союзами (блоками) держав, участь в цих процесах різноманітних міжнародних організацій і рухів, транснаціональних корпорацій та інших акторів — усе це створює надзвичайно складну мозаїку в світовому політичному геопросторі.

Об'єднані зусилля міжнародних організацій, особливо ООН, усіх країн світу мають бути спрямовані на досягнення стабільності, міжнародної безпеки, неприпустимості застосування сили і загрози силою в міжнародних відносинах, недопущення розповсюдження зброї масового знищення, припинення нарощування звичайних озброєнь. Повинно бути забезпечене рівноправне політичне, економічне, культурне співробітництво усіх акторів міжнародних відносин.

Проте реальні міжнародні відносини будуються, як і в минулому, переважно на основі жорсткої міждержавної конкуренції. Наймогутніші держави світу, застосовуючи «право сильного», прагнуть і надалі здійснювати свій диктат у світовому геополітичному просторі. Спостерігається подальше розростання прірви між багатими і бідними країнами. Посилюється політичне й економічне протиборство між різноманітними геополітичними силами. Триває (чи навіть активізується) боротьба окремих етнічних спільнот за своє

самовизначення і здобуття суверенітету. Міжетнічні та міжконфесійні конфлікти і нині залишаються болючою проблемою значної частини країн світу. Міжнародний тероризм і надалі становитиме величезну небезпеку для світової спільноти.

Тому дослідження сучасної геопросторової політичної організації світу і прогнозування її змін у майбутньому є дуже важливим завданням сучасної науки як з теоретико-пізнавальної, так і прикладної точки зору.

У пропонованому зацікавленим читачам підручнику поєднано основні сучасні положення великою мірою споріднених дисциплін — геополітики та політичної географії.

Політична географія є такою міждисциплінарною наукою на перетині географії та політології, що вивчає просторову організацію політичного життя суспільства на різних ієрархічних рівнях, структуру геопросторових політичних систем різних рівнів, взаємозв'язки між їх компонентами тощо.

Геополітика також виступає міждисциплінарною наукою й спрямована, насамперед, на вивчення виникнення, розвитку, функціонування і взаємодії геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів, зовнішньої та внутрішньої політики держав та інших геополітичних акторів в умовах певного географічного простору під впливом різноманітних факторів.

Отже, обидві науки вивчають геопросторову політичну організацію людства. Переважна більшість конкретних об'єктів дослідження геополітики і політичної географії ті ж самі — геопросторові політичні системи різних ієрархічних рівнів. Кожна з цих систем є сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих в межах певного геопростору підсистем і компонентів політичної сфери суспільства.

Головна відмінність між політичною географією й геополітикою полягає в тому, що перша у своєму предметі має головним просторовий аспект, а друга — діяльнісний (або функціональний).

Вивчення геополітики та політичної географії має велике значення для студентів, що навчаються за напрямками підготовки «Міжнародні відносини», «Політологія», «Географія». Саме для них в першу чергу і призначений даний підручник.

Зміст підручника «Геополітика та політична географія» охоплює широке коло теоретичних і прикладних питань названих наук. У першому розділі підручника висвітлюються сутнісні особливості обох наукових дисциплін, їх структури, співвідношення

між геополітикою і політичною географією й актуальні завдання, що постають перед ними на сучасному етапі розвитку.

Другий розділ присвячений розгляду виникнення і розвитку геополітичних і політико-географічних ідей у світовій науці. У давнину, в епоху Середньовіччя і в Новий час дуже важко розділити зародки обох наук, тому вони розглядаються спільно. Проаналізовано також класичні теорії геополітики і політичної географії. Особливу увагу приділено висвітленню розвитку політико-географічних і геополітичних досліджень у період після Другої світової війни і пізніше — аж дотепер.

У третьому розділі підручника розглядається геопросторова політична організація світу. Схарактеризовано основні етапи формування політичної карти світу і відповідні геополітичні епохи. Дано аналіз сучасного стану світової геополітичної системи з точки зору багатополлярної моделі світу, а також основних складових структури світового геополітичного простору. Okремо розглянуто основні положення політичної географії й геополітики Світового океану.

У четвертому розділі держава характеризується як геопросторова політична система, зокрема проаналізовано політико-географічне положення держав, їх території та кордони, форми правління та державного устрою, адміністративно-територіальний поділ, особливості електоральної географії в країнах світу.

П'ятий розділ підручника присвячений розгляду основних заasad геополітики держав на міжнародній арені, зокрема: законів геополітики, типів геополітичних полів, геополітичного положення держав, їх інтегрального потенціалу, геополітичних аспектів національної безпеки держав, геополітичних кодексів (кодів) у їх зовнішній політиці. Крім того, дано характеристику геостратегії держав на міжнародній арені.

В останньому розділі висвітлюються особливості сучасного політико-географічного положення України, формування її державної території, державного устрою, політико-географічного районування, формування сучасної геополітики нашої держави на міжнародній арені, її перспектив та ін.

При написанні підручника були використані теоретичні праці вітчизняних та закордонних (російських, європейських, американських) дослідників з різноманітних питань геополітики та політичної географії, а також авторські напрацювання з цих наукових дисциплін.

Значну допомогу для самостійної роботи студентів мають надати питання для самоконтролю та перелік основної літератури, що знаходяться наприкінці кожного параграфа. Також пропонуються теми рефератів, рекомендації щодо написання та оформлення яких вміщено наприкінці підручника. Робота над рефератами потребує використання, крім основної, ще й додаткової літератури. Опрацювання літературних джерел, рекомендованих для самостійної роботи, сприятиме розширенню та поглибленню знань читачів з геополітики та політичної географії. Самостійній перевірці знань з цих наукових дисциплін мають допомогти тести з ключами до них. Для зручності роботи з текстом підручника наприкінці його знаходиться глосарій з основною науковою термінологією.